

Uit de tijdschriften

Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw

In februari 1977 verscheen de eerste aflevering van het *Documentatieblad voor de Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*. In de redactionele verantwoording geeft de redactie aan het begrip 'Nederlandse Kerkgeschiedenis' een ruime interpretatie: binnen haar belangstelling valt "alles wat met de Rooms-Katholieke en Protestantse Kerk(en) te maken heeft: de dogmata, de theologische en eclesiologische ontwikkeling, de zending, de liturgie, de verkondiging en het onderwijs, de spiritualiteit, religieuze attitudes, het diaconaat, het kerkrecht enz. Eveneens komen de externe relaties van de kerken aan de orde, de oecumenisch, cultureel, sociaal en politiek".

Het blad wil ten dienste staan van zowel de wetenschappelijk onderzoeker alsook de belangstellende lezer die op de hoogte wil blijven. Vanzelfsprekend kunnen niet alle ingezonden bijdragen worden geplaatst; het lijkt mij echter een gelukkige gedachte, "dat het redactiesecretariaat een uitgebreid kaartsysteem bijhoudt van alle gegevens die binnenkomen, ook de niet geplaatste". De redactie deelt uitdrukkelijk mede, dat haar leden zitting hebben à titre personnel. Dat zij geen vertegenwoordiger van een der vrijzinnige kerkgenootschappen onder haar leden telt kan men haar dan ook moeilijk als een verwijt aanwrijven. Maar het kan nuttig zijn dit vast te stellen.

Het blad zal twee à drie maal per jaar verschijnen. De abonnementsprijs bedraagt f 15,- per jaar. Het redactiesecretariaat is gevestigd: Instituut voor Kerkgeschiedenis, Vrije Universiteit 13 A 24, De Boelelaan 1105, Amsterdam - Buitenveldert.

Prof. dr. Arnulf Camps OFM opent de eerste aflevering met een bijdrage over de *Geschiedschrijving van de Missie in de negentiende eeuw*. Het artikel begint met een verheugende mededeling: wie een thema uit de missiegeschiedenis van de negentiende eeuw wil bestuderen stuit bibliografisch niet op grote moeilijkheden, immers "de geschiedschrijving van de katholieke missie kan er op bogen een complete bibliografie te bezitten of spoedig te bezitten". De auteur doelt hier op de *Bibliotheca Missionum*, in 1916 begonnen te Münster en later overgenomen door de uitgeverij Herder in Freiburg i. Br. Het werk omvat tot nu toe dertig banden. De schrijver vermeldt de delen die van bijzonder belang zijn voor wie de negentiende eeuw bestudeert. Men zal hem onmiddellijk geloven, wanneer hij stelt in kort bestek onmogelijk een volledig overzicht te kunnen geven van de stand der geschiedschrijving over de missie in de negentiende eeuw. De beperking die hij kiest ligt, gezien de aard van het blad, voor de hand: het aandeel van Nederland in de missionaire beweging

van de negentiende eeuw. Wanneer het gaat om de voormalige (Indonesië, Suriname) en huidige (Antillen) koloniale gebieden heeft de onderzoeker niet blind te varen: Camps noemt een aantal werken die hem zeker een veilige gids zullen zijn. Bij de bestudering van de werkzaamheden der Nederlandse missionarissen in andere delen van de wereld wordt het moeilijker: systematische behandeling heeft hier nooit plaatsgehad, "er ligt hier een groot veld voor onderzoekingen en proefschriften".

In *Geschiedschrijving betreffende de Nederlandse Zending in de negentiende eeuw* wil dr. Ido H. Enklaar een zo volledig mogelijk overzicht bieden van wat tot heden weer over de Nederlandse Zending werd gepubliceerd én suggesties leveren voor verdere studie. Van de nog in de negentiende eeuw verschenen overzichten stelt Enklaar, dat zij van populaire aard zijn, vooral informatief en opwekkend bedoeld en weinig of in het geheel niet kritisch in hun presentatie. Van de in de eerste helft van de twintigste eeuw verschenen litteratuur verdient vooral de aandacht *De Zending in Oost en West. Verleden en Heden*, 's Gravenhage/Hoenderloo 1934 (deel I), 1943 (deel II). Dit werk biedt niet alleen het uitvoerigst algemeen overzicht, ook vindt men er bronvermeldingen en litteratuuropgaven inzake de afzonderlijke zendingscorporaties. Van veel biografische schetsen moet worden gezegd, dat zij slechts "presentatie uit de derde hand" zijn. Nuttig is, dat de schrijver ook de vindplaatsen van de genoemde en andere litteratuur vermeldt: "de rijkste en gemakkelijkst toegankelijke collectie bevat de bibliotheek van het Hendrik Kraemer Instituut, Zendingshuis, Oegstgeest, zowel voor de genoemde boekwerken als voor alle tijdschriften van en aangaande het betrokken tijdvak". Een wetenschappelijk verantwoorde, samenvattende en evaluerende geschiedenis van de Nederlandse Zending in de negentiende eeuw wordt node gemist. Een aantal onderwerpen die daarin zeker moeten worden behandeld kunnen ook als studieproject voor een afzonderlijke monografie gelden: de relatie tussen Zending en Reveil, De Zending en de Overheid, De Zendingarbeiders (hun opleiding, status, taken en verantwoordelijkheden) e.a. Aan het slot van zijn artikel wijst Enklaar op de *Commissie Missionaire Geschiedschrijving*, in 1974 te Leiden opgericht bij het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica. Deze zorgt voor coördinatie, adviezen en eventuele begeleiding van allen die zich met het beoefenen van de zendingshistoriografie bezig houden.

Liturgie is het tweede thema, waarvoor veel plaats is ingeruimd in deze eerste aflevering. Liturgische vraagstukken en ontwikkelingen in de negentiende eeuw zijn slechts in vrij geringe mate voorwerp van studie geweest voor kerkhistorici, aldus dr. A.C. Honders in zijn bijdrage *Liturgie*. Dat kan overigens ook moeilijk anders: de belangstelling voor liturgie in de vorige eeuw was miniem. De aandacht was vooral geconcentreerd op de formulieren (avondmaal, doop, huwelijk enz.). Wel kan men in de jongste kerkhistorische overzichten een grotere belangstelling constateren voor het *kerklied*. Daarover is ook in de negentiende eeuw het nodige geschreven, zowel 'in het klein' (pamfletten, brochures, artikelen) als 'in het groot'

("enkele niet onverdienstelijke, samenvattende, min of meer wetenschappelijke werken"). Toch ontbreekt een helder overzicht en zal nog veel onderzoek moeten worden verricht. De auteur wijst nog op een kerklied-documentatie, waarmee een begin is gemaakt bij het Instituut voor Liturgiewetenschap te Groningen.

Prof. dr. J.C.P.A. van Laarhoven schrijft het meest uitvoerige artikel in dit nummer: *Desiderata Liturgica voor de Geschiedenis van Katholiek Nederland in de negentiende Eeuw*. Hoe moeilijk het is de geschiedenis van de eredienst te integreren in het historisch verhaal van de Kerk weet de auteur uit eigen ervaring: ook al is 10% - aanzienlijk meer dan in handboeken gebruikelijk - van zijn eigen *De Kerk van 1770 - 1970* (Handboek van de Kerkgeschiedenis V, Nijmegen 1974) gewijd aan gebed en eredienst, toch geeft hij toe "het blijven topics, uit-stekende, uitzonderlijke gebeurtenissen, en niet de *sacra mysteria* van Woord en Tafel waarom het in de liturgie gaat". Externe feitenkennis is niet zo moeilijk te leveren, maar daarom gaat het de hedendaagse gelovige en ongelovige niet: "hij zou willen weten wat er werkelijk gebeurd is in die dagelijks en wekelijkse diensten, wat er gedacht en gevoeld en gebeden is door onze grootouders en voorvaders. Alleen dan kan hij zien vanwaar hij gekomen is, en - misschien - waarheen hij op weg is." Al is er in de katholieke eredienst meer kat'holon, van de hele wereld, dan nationaal eigens, toch vertoont de Nederlandse situatie eigen trekken: "Schamele kerken, slecht geschoolde voorgangers, achttiende-eeuwse koren en contrareformatorisch opgevoede beminde gelovigen nuanceren het algemene beeld van de Europese liturgie tot een toch typisch vaderlands gebeuren". Over twee van de vier hier genoemde elementen - ruimte, muziek, ambt en gelovigen - zijn wij reeds behoorlijk geïnformeerd door studies van Kalf en Gerard Brom over kerkelijke kunst en van A. Kat over kerkmuziek.

Wat betreft het functioneren van de priester zouden twee kwesties met voorrang moeten worden onderzocht: wat *wist* hij van liturgie (hoe was zijn opleiding, welke liturgica bevonden zich in zijn bibliotheek?) en wat *maakte* hij ervan (o.a. onderzoek naar preekhulpmiddelen, persoonlijke getuigenissen - als ze er zijn!)?

Nog moeilijker dan de priester zijn de beminde gelovigen in het zicht te krijgen. Wetenschappelijk onderzoek zal hier "de meest gebruikte teksten moeten opsporen, ze analyseren op inhoud en emotionele waarden en vervolgens trachten de receptie en de repercussie daarvan te achterhalen".

Denkend aan nog andere bronnen richt de auteur een vraag tot neerlandici, die de negentiende-eeuwse populaire literatuur kennen: "Worden er ergens in volksromans, balladen of stichtelijke lectuur beschrijvingen geboden van gewone katholieke diensten, waarin wij thans iets na kunnen proeven van de sfeer en de beleving van toen?" Ook de noten bij dit artikel bevatten interessante suggesties en informatie.

Dr. G. Puchinger vraagt de aandacht voor het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800-heden*, dat in 1971 aan de Vrije Universiteit werd opgericht. Het stelt zich

ten doel "de archiefvorming van papieren en documenten, die betrekking hebben op de geschiedenis van het protestantisme sedert 1800". Het wil ook een service-instituut zijn, "waar studerende en afgestudeerden op wetenschappelijke wijze gebruik kunnen maken van de aanwezige archieven, zodat er een stimulans kan uitgaan van dit Historisch Documentatiecentrum...". Voor de negentiende eeuw is het bronnenmateriaal wellicht al schaars geworden, aldus Puchinger. Toch blijkt het centrum een aantal collecties te bezitten, die van groot belang kunnen zijn voor wie de negentiende eeuw bestudeert: de archieven van dr. Abraham Kuyper, de Vereeniging voor Vrij Beheer, de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging e.a.

Dr. P.L. Schram geeft in *Doctoraal-Scripties Vrije Universiteit* een overzicht van de scripties die gedurende de laatste 25 jaar zijn aangeboden aan de subfaculteit Geschiedenis (Vrije Universiteit) en die onderwerpen uit en rond de kerkgeschiedenis behandelen (o.a. over Reveil, Afscheiding, Protestantse Pers, Modernisme). Men zal deze scripties in het algemeen slechts kunnen raadplegen na verkregen toestemming van de auteur.

Tenslotte zijn in deze eerste aflevering nog opgenomen: een vragen- en antwoorde rubriek, een In Memoriam gewijd aan dr. M. Elisabeth Kluit (bekend o.a. door grote en kleinere publicaties over het Reveil), redactionalia en een lijst van contactpersonen aan alle universiteiten en hogescholen.

juli 1977

Th, Reul

Witte, E. 'De Belgische radicalen: brugfiguren in de democratische beweging (1830-1847).' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) nr. 1 p. 11-45.

Ter linkerzijde van de antiklerikale, liberale partij opereerde een democratische beweging als wegbereidster voor het socialisme. De kern werd gevormd door 50 à 60 "radicalen", merendeels Brusselaars geboren omstreeks 1790, afkomstig uit de middenklasse en werkzaam in intellectuele beroepen. Na de revolutie van 1830 zetten zij hun journalistieke agitatie voort en trachtten gelijkgezinden te verenigen. Op sociaal-economisch terrein koesterden zij allerhande reformistische denkbeelden. Aansluiting zochten de radicalen bij de antiklerikale burgerpartij, werkliedenorganisaties en ballingen. Een kortstondig hoogtepunt was de in november 1847 opgerichte internationale "Association démocratique".

Het informatieve artikel gaat vergezeld van een lijst van radicalen met enige gegevens.

P.R.D. Stokvis

Stengers, J. 'Leopold II et le modèle colonial hollandais'. En: Wesseling, H.L. 'Het Nederlandse koloniale model in de Franse koloniale theorie, ± 1890-1914.' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) nr. 1 p. 46-71 en p. 72-94.

Deze twee artikelen passen in het kader van de hernieuwde belangstelling voor kolonialisme en imperialisme, die in Leiden geleid heeft tot de oprichting van een Werkgroep Europese Expansie.

Het in het Frans geschreven artikel van de Brusselse hoogleraar J. Stengers behandelt de gronden van Leopold II om kolonisatie te propageren. Lezing van *Java or How to Manage a Colony* (London 1861) van J.W.B. Money sterkte hem in de overtuiging dat ook België een "batig slot" diende te verwerven uit koloniën. Op zoek naar een realiseerbaar koloniaal project stuitte hij ten slotte op de Congo als deel van de Afrikaanse taart. De aanvankelijke exploitatie van de Congo herinnerde aan het door Leopold bewonderde Cultuurstelsel.

Het artikel van de Leidse hoogleraar H.L. Wesseling beschrijft, hoe men in Frankrijk vanaf 1890 op zoek was naar de beste exploitatievorm voor de verworven koloniën. Het dubbele bestuursstelsel en de bloei van Europese landbouwondernemingen op Java werden veelvuldig als voorbeeld aangehaald. De opleiding van koloniale ambtenaren werd op Nederlandse leest geschoeid. Schrijver illustreert de ontwikkeling van de Franse koloniale belangstelling en interesse voor Nederlands-Indië aan de hand van een chronologische lijst van tijdschriften over koloniale vraagstukken en een lijst van rapporten over studiereizen.

P.R.D. Stokvis

Bastet, F.L. 'Schliemann en Koningin Sophie'. In: *Spiegel Historiae* 12 (1977) 3 (maart) p. 158 - 161.

Een gedocumenteerde beschrijving van het bezoek dat de archeoloog Heinrich Schliemann (1822 - 1890) in augustus 1875 aan Koningin Sophie bracht, tijdens zijn verblijf in Nederland. Waarop een analyse volgt van de Griekse terracotta's die Schliemann in 1876 aan haar vanuit Athene zond. Zie ook: tent. cat. *Rondom een album van Koningin Sophie*. Delft 1977, nr. 142.

Marie-Cornelié Roodenburg

Jellema- van Woelderen, E. 'Engelse ceramiek van 1750 tot 1850 in Nederlandse musea'. In: *Spiegel Historiae* XII (1977) 4 (april) p. 220 - 225.

In het begin van de negentiende eeuw kwam de export van Engelse ceramiek naar Nederland behoorlijk op gang. Daarbij speelde vooral de "creamware", in ons land "staingoud" genaamd, van Joseph Wedgwood

een belangrijke rol. Produkten van deze Engelse pottenbakkerskunst zijn nu nog te bezichtigen in Leiden en Rotterdam, maar vooral in het Groninger Museum en in de Prinsessehof te Leeuwarden. Al in de negentiende eeuw werd Engels ceramiek verzameld. De bekendste collectie werd bijeengebracht door de Engelse Charlotte Schreiber, die hiervoor tussen 1869 en 1885 heel Europa afreisde. In Nederland bleek zij in het westen van het land veel meer te kunnen kopen dan in Groningen en Friesland. Toch moet er omstreeks 1880 veel Engels ceramiek in het noorden van ons land zijn geweest. Dit blijkt o.m. uit inventarissen, advertenties en verhalen. Uit de ceramiek-verzamelingen van Leeuwarden en Groningen blijken de ingrijpende veranderingen in eet- en drinkgewoonten, die in de vorige eeuw hun beslag kregen. De tafelserviezen van Wedgwood moeten hierbij genoemd worden. Illustraties en bibliografie.

J.G. Kikkert

Asselt, G.F. van. 'De Hollandgängerei'. In: *Spiegel Historiael* XII (1977) 4 (april) p. 226 - 235.

Door de eeuwen heen hebben Duitsers in Nederland werk gevonden; marskramers, maaiers, straatmuzikanten, turfstekers, steenbakkers, matrozen, wevers. Als dit seizoenarbeid betreft, spreekt men van "Hollandgängerei". Deze heeft drie eeuwen geduurd. In Duitsland is hieraan tot nu toe meer studie gewijd dan in Nederland. De Hollandgängerei kwam in het begin van de 17e eeuw - en misschien al eerder - op gang, zowel ten gevolge van de slechte sociaal-economische toestanden in Duitsland als van de opkomst van de Republiek. Omstreeks het midden van de 18e eeuw bevond deze Hollandtrek zich kwantitatief op een hoogtepunt, maar ook in de 19e eeuw trokken jaarlijks duizenden Duitsers naar Nederland. Ze werden hier niet erg belangrijk gevonden, al wordt in 1843 nog een aantal van 100 000 genoemd op een bevolking van 3 000 000 zielen. Van de geestelijke en culturele invloed van de Hollandgängerei is nog maar weinig bekend. De schrijfster beperkt zich tot enige interessante suggesties. Enige illustraties en literatuur.

J.G. Kikkert

Maclean, J. 'Het handels- en nijverheidsonderwijs van 1800 tot 1850'. In: *Kleio* 18 (1977) 1 p. 3 - 30.

Minutieus worden vele gegevens beschreven om te illustreren dat de Nederlandse regering op dit onderwijsgebied actief was. Na een korte schets van de economische situatie en de technische achterstand t.o.v. het buitenland komen aan de orde industriescholen, teken-scholen, onderwijs in landhuishoudkunde en in chemische en mechanische technologie aan verschillende universiteiten, weefscholen, enz. De stichting van de Koninklijke Akademie te Delft (1842), van de Handelsakademie te Amsterdam (1846), van de Handelsschool in Maas-tricht (1848) en van de Technische school te Utrecht (1850) passen in dit beeld.

Ideeën, plannen, initiatieven, activiteiten van allerlei overheidsinstanties en personen passeren in deze uitvoerig gedocumenteerde inventarisatie de revue. Archivalia uit het Rijksarchief (binnenlandse Zaken en Onderwijs en Wetenschappen) verschaften de schrijver, lid van de Vakgroep voor de Geschiedenis en Maatschappelijke Aspecten der Natuurwetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam, het materiaal. De mening van I.J. Brugmans in *Paardenkracht en Mensenmacht*, dat ons land tot 1850 geen technisch onderwijs kende, behoeft correctie.

M.J. van Velzen

'Overzicht van lopend onderzoek: Katholieke Universiteit Leuven. Departement Literatuurwetenschappen'. In: *Dokumentaal* 6 (1977) nr. 1 p. 14 - 15.

- no. 13: Het Bildgedicht in de 19e en 20e eeuw. (dr. H. Brems)
- no. 16: Een literatuur-sociologische benadering van G. Gezelles gelegenheidspoëzie. (Diss) (dr. J.P. Couttenier)
- no. 18: Het literair-historisch werk van J.F. Willems en F.A. Snel-laert. (Diss) (drs. M. de Smedt)
- no. 21: Studie van het werk van G. Gezelle: stilistiek en retoriek. (prof. dr. J.J. Aerts)
- no. 24: Studie van de literair-theoretische en kritische opvattingen in de Vlaamse tijdschriften tussen 1875-1893. (Diss) (drs. G. Vlassenaers)

Ellen Krol

Sj. v.[an] F.[aassen], 'Uitgaven in voorbereiding. Bij uitgevers'.
In: *Dokumentaal* 6 (1977) nr. 1 p. 34-35.

Hermans, W.F.: *Raadselachtige Multatuli*. Amsterdam: Boelen, 1977.
2e herziene en uitgebreide druk f45,00.
Janssen, E.: *Gezelles Wonderjaar 1858*, Kapellen; De Nederlandse boekhandel, 1976 f13,50.
Mathijssen, M. e.a.: *Schandaal in Leiden*, (over Gerrit van de Linde)
Amsterdam: Thespa, 1977. (Amsterdamse smaldelen)
Verhaar, H.: *Over Max Havelaar van Multatuli*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1977 (Synthese) f 9,90.
Maas, N.: *Uit het leven. Bloemlezing naturalistische verhalen rond 1880*. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn, 1977.
Vosmaer, J.: *Het leven en de wandelingen van Meester Maarten Vroeg*.
Ed. Wagelaar. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn, 1977.

Ellen Krol

Verhaar, H. 'Louis Couperus als naturalist'. In: *Tirade* 21 (1977)
223 (mrt.) p. 169 - 178.

Veel elementen in het werk van Couperus (o.a. pessimistisch-fatalistische kijk op het leven, genotzucht, oververfining) maken Louis Couperus meer tot een decadent dan tot een naturalistisch auteur. Zelf noemt hij echter als voorbeeld niet een Huysmans, maar de naturalist Zola. Naturalist is Couperus evenwel alleen bij een ruime definitie van dat begrip, namelijk naturalisme als een wat toegespitst realisme. Bij strengere definities kan men hem geen naturalist noemen. Toch heeft Couperus, naast veel verschillen, ook veel gemeen met Zola. Zola wilde in de *Rougon-Macquart*-cyclus een beeld van zijn tijd geven; Couperus doet hetzelfde in de *Boeken der Kleine Zielen*, al beperkt hij zich tot één standpunt dat de mens een onveranderlijk wezen is, bepaald door blindelings werkende natuurwetten; beiden maken bij de beschrijving van menselijke ervaringen gebruik van symbolen. In de praktijk van hun werk staan Couperus en Zola dicht bij elkaar, met hun gemeenschappelijke, romantische noodlotsuitbeelding, dan de houding, die ze meestal aannamen, zou doen vermoeden. Tegenstellingen in hun werk zijn voor een groot deel terug te voeren tot verschillen in de werkelijkheid van het onderwerp van hun boeken.

Het aangekondigde 'slot' van het artikel is niet verschenen in nr. 224 of nr. 225.

Jelle van der Meulen

Goedegebuure, J. 'De schaduw van Huysmans'. In: *Tirade* 21 (1977) 223 (mrt.) p. 179 - 190.

In het begin van het artikel wordt gewezen op het belang van Joris-Karl Huysmans' *A rebours* (1884), 'de bijbel der decadenten', in de tijd van het verschijnen van dat boek. Momenteel is er een Huysmans-revival aan de gang: vertalingen en een studie zijn aangekondigd. In de rest van het artikel wordt nader ingegaan op de invloed van Huysmans op het schrijverscollectief Joyce en Co (*Erwin*) en Jan Geurt Siebelink (*Nachtschade*), respectievelijk verschenen begin en eind 1975.

Jelle van der Meulen

Timmer, C.B. 'De ware Tsjechow'. In: 'Gesignaleerd'. In: *Tirade* 21 (1977) 224 (apr.) p. 272 - 279.

Timmer signaleert dat bij elke opvoering van een toneelstuk van Tsjechow er een nieuwe vertaling verschijnt. Zo ook van Tsjechows *De kersentuin*, voor de opvoering van het Publiekstheater, vertaald door Ton Lutz (de regisseur) en Chiem van Houweninge. Lutz is in het voorwoord nogal te spreken over het peil van deze vertaling, maar Timmer wijst op tal van bladzijden ernstige en minder ernstige fouten aan. Hij concludeert dat dit mogelijk is omdat het publiek het toch wel slikt.

Jelle van der Meulen

Braakhuis, H.E.M. en J. van der Vliet. 'Symboliek en symbolisme bij Matthijs Maris (1839 - 1917)'. In: *Tirade* 21 (1977) 225 (mei) p. 335 - 345.

Het artikel begint met een korte beschrijving van Maris' vormingsjaren tot 1860, waarin hij vertrouwd raakt met de Duitse Romantiek, met name met de Romantische illustrator Ludwig Richter. Verschillende motieven (o.a. Doopgang) gaan op Richter terug, aangevuld met motieven uit het werk van de Vlaamse genre-schilders (o.a. de Wasvrouw). Vanaf die tijd keren dezelfde (Romantische) motieven in talrijke variaties telkens terug.

Het motief van de Gesluisde Vrouw uit de Doopgangen neemt na 1867 de vorm aan van een figuur waarin men duidelijk Gretchen uit Goethe's *Faust* kan herkennen. Het Richteriaanse vrouwemotief neemt de Faustiaanse gedaante van Gretchen, later die van de Vrouwe van Shalott (Tennyson) aan. Beide zijn symbolen van Maris zelf; biografische gegevens van Maris gecombineerd met voorstellingen op zijn schilderijen wijzen op de autobiografische aard van zijn werk. Bij een geestelijke crisis grijpt Maris naar het symbool van Gretchen in haar crisis.

In tegenstelling tot mevrouw B. Polak in haar handboek *Het fin-de-siècle in de Nederlandse schilderkunst* (1955) menen de schrijvers van het artikel dat sommige werken van Maris symbolistisch te noemen zijn, nl. door het 'wisselend samenstel van ongemotiveerde eigenschappen', dat zijn: eigenschappen die afwijken 'van hetgeen door context, gangbare wijze van waarneming of enig traditioneel symbolisch stelsel gerechtvaardigd wordt'. Bij Maris zijn dat o.a. de straffe stylering bij vroege bruiden, vormvervaging in het latere werk; misvorming van het gezicht; zwaarlijvigheid.

Jelle van der Meulen

Meiden, G.W. van der. 'Alexander Parvus-Helphand, een socialist die van champagne hield'. In: *Maatstaf* 25 (1977) 3 (mrt.) p. 52 - 62.

De socialist Israel Lazarevitsj Helphand (1867 - 1924), beter bekend onder zijn schrijversnaam Parvus, had een turbulente levensloop. Geboren in Rusland, waar hij onder invloed van revolutionaire stromingen raakte, reisde hij naar Zwitserland, waar hij in 1891 promoveerde op een marxistische dissertatie. Hij verbleef in Duitsland, trouwde daar, scheidde weer, richtte een uitgeverij op, werd in Rusland gearresteerd, ontsnapte, ging naar Turkije, waar hij schatrijk werd, en bood bij het begin van W.O. I zijn diensten aan aan het Duitse departement van Buitenlandse Zaken. In dit artikel wordt gepoogd de innerlijke drijfveren voor deze opmerkelijke levenswandel te schetsen; het besluit met een oproep tot nadere bestudering van deze merkwaardige figuur.

Dick Welsink

Knoek, M.H. 'Hugues Rebell: een curieus aristocraat'. In: *Maatstaf* 25 (1977) 3 (mrt.) p. 70 - 79.

Het weinig conventionele leven van de Franse schrijver Hugues Rebell - pseudoniem van Georges-Joseph Grassal de Choffat (1867 - 1905) - werd beheerst door een onbestemd verlangen naar vroegere tijden. Dit komt tot uiting in twee hier besproken werken: de roman *La femme qui a connu l'empereur*, zich afspelend in de sfeer van het Tweede Empire, en het veel ophef veroorzakende pamflet *Union des trois Aristocraties*, waarin een maatschappelijk systeem wordt opgebouwd dat is gebaseerd op drie klassen: de adel, de geldadel en de wetenschap. Aan het eind van het artikel vindt men een literatuuropgave.

Dick Welsink

Riewald, J.G. 'From naturalism to lyrical realism: fourteen unpublished letters from George Moore to Frans Netscher'. In: *English studies* 58 (1977) 2 (april) p. 118 - 150.

De 14 brieven van de Ierse auteur George Moore aan Frans Netscher werden geschreven tussen 1885 en 1891. Zij handelen hoofdzakelijk over literaire onderwerpen, i.c. beider werk. Hoewel ook van belang voor de kennis van Netschers leven en werk, geven de brieven volgens de auteur in zijn inleiding vooral belangrijke inlichtingen voor de Moore-studie: de brieven zijn uit een periode waaruit betrekkelijk weinig korrespondentie van Moore bewaard is gebleven. Het meest fascinerende aspekt van de brieven acht de auteur het groeien-de ongenoegen van Moore dat er uit blijkt met het naturalisme van Zola. De brieven zijn voorzien van af en toe zeer uitgebreide maar steeds informatieve en ter zake doende noten.

N.M.

Noordegraaf, L. 'Armoede en bedeling. Enkele numerieke aspecten van de armenzorg in het zuidelijk deel van Holland in de Bataafse en Franse tijd'. In: *Holland IX* (1977) 1 (febr) p. 1-24.

De auteur begint zijn artikel met de stellingname dat de economische situatie in de Bataafse en Franse tijd niet rooskleurig was. Via analyse van enige numerieke aspecten van armenzorg en bedeling wordt dit uitgangspunt aangevuld en genuanceerd met als peildata 1795/1798, 1807/1809 en 1811. Van 1798 tot 1807 liep het aantal bedeelden op van 9% tot 12,5% om vervolgens weer te dalen tot 10,5% in 1811. De armoede in de grote steden en in de vissersplaatsen was aanzienlijk groter dan op het platteland, maar er waren uitzonderingen.

De vermindering van het aantal bedeelden van 1807 tot 1811 zou verklaard kunnen worden uit verscherping van de bedelingsnormen. 48 noten; bijlage met bevolkingsaantallen en aantallen bedeelden in Zuidelijk Holland 1795/98, 1807/09, 1811.

J.G. Kikkert

Giesbers, J.H.G.I. en C.J.J.A. Morsch. 'De ontwikkeling der universitaire lerarenopleiding in Nederland'. In: *Pedagogisch Tijdschrift/Forum voor Opvoedkunde* 2 (1977) p. 207-223.

Dit artikel bestaat in feite uit twee delen. Naast een historisch overzicht wordt mededeling gedaan over recente "voorschriftelijke" ontwikkelingen - sinds 1952 - van de opleiding tot leraar aan Nederlandse universiteiten. Het historische gedeelte, dat betrekking heeft op de periode 1815-1952, is vooral gebaseerd op onderzoek van A. Bartels, *Een eeuw Middelbaar Onderwijs 1863-1963*, Groningen 1963,

en van G. Bolkestein, *De paedagogiek aan de Nederlandse universiteiten*, Amsterdam 1915. Het artikel bevat bekende historische informatie van secundaire aard. Nieuwe gegevens worden niet aangeboden.

N.L. Dodde

Anoniem. 'Nederlandse paviljoens op wereldtentoonstellingen'. In: *Utopia* 6 (mei 1977) p. 2 -10, 19 - 25.

Het artikel bevat een lijst van de belangrijkste internationale exposities sinds 1851. Met behulp van illustraties wordt een beeld geschetst van de manier waarop Nederland zich in de afgelopen eeuw aan het buitenland heeft gepresenteerd. De toelichting bij de foto's geeft vooral architectonische bijzonderheden. In een negental illustraties wordt bijzondere aandacht geschonken aan de paviljoens die de firma Van Houten in de jaren 90 van de 19e eeuw in het buitenland inrichtte.

N.M.

Legrand, J.M. 'Antoine Wiertz'. In: *Deus ex machina* 1 (1977) 2 (april-juni) p. 93-106.

Een speurtocht naar de nu niet meer zo bekende, maar in de vorige eeuw zeer beroemde schilder Wiertz (1806-1865). Legrand bezocht het Wiertz-museum te Brussel, spreekt over de moeilijkheid om deze voorloper van het symbolisme te plaatsen in de kunstgeschiedenis, hij spreekt over Wiertz' afkeer van de kritiek, zijn zelfoverschatting en zijn concurrentie met Rubens. Het artikel bevat enige literatuur over Wiertz, een 'schematische biografie' en een tweetal op Wiertz geïnspireerde werken van Legrand.

N.M.

Bruynseraede M. 'Kalevala, het Finse volksepos'. In: *Deus ex machina* 1 (1977) 2 (april-juni) p. 137-152.

Kalevala is een verzameling Finse volksgedichten, die vanaf 1827 werden verzameld door Elias Lönnrot en waarvan in 1849 de tweede en definitieve druk verscheen. Het opstel bevat een schematische inhoud (door Henrik Hartwijk), een interpretatie en een schets van de receptie, ook in het buitenland, en van de invloed op andere kunsten (o.a. op Jean Sibelius).

N.M.

Mac Lean, J. 'De geschiedenis van de rijtuigenfabriek van Soeders te Maarssen 1822-1860'. In: *GeWiNa, Mededelingen van het Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde, Natuurwetenschappen en Techniek* 39 (febr. 1977) p. 28-44.

De auteur signaleert de omstandigheid dat er weinig over de geschiedenis van rijtuigfabrieken geschreven is, en beoogt met zijn artikel deze lacune, welke hij, gezien de belangrijke sociale functie die het rijtuig in vroeger eeuwen had, bevreemdend noemt, op te vullen. Op basis van gegevens uit het Algemeen Rijksarchief schetst hij daarop de geschiedenis van Gerrit Soeders' Rijtuigenfabriek, die volgens hem "in de periode 1825-1842 de belangrijkste in Noord Nederland was". Uit het stuk blijkt dat Soeders naast vele typen rijtuigen ook spoorwegwagens vervaardigde. In 1836 vond hij de alliage 'kleinzilver' uit, en in 1838 verkreeg hij octrooi op een door hem uitgevonden 'veiligheidsas'. Particulieren, het Hof en de Nederlandse en Oost-Indische regering behoorden tot de afnemers van Soeders.

Naast gegevens over Soeders, zijn fabriek en werknemers, de rijtuigen, hun prijzen en afnemers, bevat het artikel van Mac Lean veel informatie over de financiële moeilijkheden van de fabriek. Al de gegevens zijn minitieuus gedocumenteerd (87 noten: p. 39-44), de achtergrondinformatie is evenwel schaars. Gegevens over rijtuigvervoer in de vorige eeuw ontbreken; daarenboven geeft de auteur praktisch geen inzicht in de toestand bij de andere rijtuigfabrieken in Nederland in de 19e eeuw. Zijn opmerkingen over die toestand in 1912, bijna 60 jaar na het verdwijnen van Soeders' Rijtuigenfabriek, doen daardoor wat merkwaardig aan.

A.R.